

УДК 372.8

О.Г. Стадник

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Статтю присвячено питанням створення друкованих засобів навчання, які використовувалися під час викладання шкільної географії з початку XVIII ст. до останнього десятиріччя XX ст. Основну увагу приділено підручникам, які були носієм предметного змісту освіти, а згодом і видів діяльності, визначених програмою. З'ясовано передумови підготовки перших засобів навчання географії (підручники, карти, атласи, глобуси) та причини їх поступового вдосконалення. Розглянуто внесок окремих фахівців у створення найбільш поширених підручників XVIII ст. – першої половини XIX ст. Визначено особливості їх змісту та недоліки у викладі навчального матеріалу. Установлено склад набору засобів навчання географії, які були створені на початку XX ст. і з середини 1930-х до середини 1950-х рр. З'ясовано шляхи підвищення науково-географічного і методичного рівнів стабільних підручників, які використовувалися у навчальному процесі із середини 1960-х до початку 1990-х рр. Розкрито послідовність поповнення набору засобів навчання, а згодом створення та теоретичного обґрунтування їх системи. Визначено основні фактори, під впливом яких відбувалася еволюція засобів навчання географії.

Ключові слова: географія, засоби навчання, підручник, географічна карта, атлас, методичний посібник.

Статья посвящена вопросам создания печатных средств обучения, которые использовались при преподавании школьной географии с начала XVIII ст. до последнего десятилетия XX ст. Основное внимание уделено учебникам, которые были носителями предметного содержания образования, а впоследствии и видов деятельности, определенных программой. Выяснены предпосылки подготовки первых средств обучения географии (учебники, карты, атласы, глобусы) и причины их постепенного совершенствования. Рассмотрен вклад отдельных специалистов в создание наиболее распространенных учебников XVIII ст. – первой половины XIX ст. Определены особенности их содержания и недостатки в изложении учебного материала. Установлен состав набора средств обучения географии, которые были созданы в начале XX ст. и с середины 1930-х до середины 1950-х гг. Выяснены пути повышения научно-географического и методического уровня стабильных учебников, использовавшихся в учебном процессе с середины 1960-х до начала 1990-х гг. Раскрыта последовательность пополнения набора средств обучения, а затем создания и теоретического обоснования их системы. Определены основные факторы, под влиянием которых происходила эволюция средств обучения географии.

Ключевые слова: география, средства обучения, учебник, географическая карта, атлас, методическое пособие.

The article is devoted to creation of printed learning tools that were used in the teaching of School of Geography from the beginning of the XVIII century until the last decade of the twentieth century. The focus is on textbooks, which were carriers of the objective content of education, and later were kinds of activities determined by the program. Prerequisites of first tools of learning geography were clarified (textbooks, maps, atlases, globes) and found out the reasons for their gradual improvement. Described the contribution of individual experts in the creation of the most popular textbooks of the XVIII century – the first half of the XIX century. Determined the features of their content and weaknesses in presentation of educational material. Specified the structure of tools of learning geography that were created at the beginning of the XX century and from mid 1930's to mid 1950's. Clarified ways of improving the scientific, geographical and methodological level of stable textbooks used in the educational process of the mid 1960's to early 1990's. Revealed a sequence of reinforcement of learning tools, and then creation and theoretical justification of their system. Identified the main factors that influenced the evolution of the learning tools of geography.

Key words: *geography, learning tool, textbook, map, atlas, methodological manual.*

Постановка проблеми. Поняття «засоби навчання» широко використовується в дидактиці, зокрема як один з компонентів педагогічної системи. Еволюція засобів навчання відображає історико-генетичні зв'язки науки та навчального предмету. Як важливе джерело історико-методичної інформації, засоби навчання географії, серед яких найбільше значення мають підручники, викликають значний науковий інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Питання створення та використання засобів навчання шкільної географії розглядалися в працях М. Баранського, О. Борзова, А. Баркова, В. Буданова, Л. Весіна, О. Івановського, В. Кістяківського, В. Корнеєва, Л. Мельничук, С. Поздняк, І. Шоробури. Зокрема Л. Весін зробив історичний огляд підручників загальної та російської географії, виданих в період 1710 – 1876 рр.

Мета статті – простежити історію створення засобів навчання географії, приділивши основну увагу підручникам; виявити послідовність поступового поповнення набору засобів навчання і створення їх системи.

Вклад основного матеріалу. Необхідність у засобах навчання географії виникла під час реформ Петра I, коли почали відкриватися спеціалізовані школи. Уже в 1705 р. у Москві була заснована «Гражданская типография» під керівництвом В. Кіпріанова, яка видавала навчальні та довідкові географічні карти та інші посібники для навчання навігаторів, штурманів, геодезистів. Як підручники спочатку використовувалися роботи, які перекладалися з інших мов. У 1710 р.

була видана книга невідомого голландського автора «География или Краткое земного круга описание». У ній було розглянуто окремі поняття математичної географії, зокрема пов'язані з визначенням географічних координат (екватор, полюс, широта, довгота); подано короткі описи відомих на той час частин світу і найбільших держав. У 1718 р. за розпорядженням Петра I російською мовою було перекладено роботу видатного нідерландського географа того часу Б. Вареніуса (Варена) «Всегагална географія» (в перекладі вона називалася «География генеральная, небесный и земноводный круги купно с их свойства и действия в трех книгах описующая»). Аналіз її змісту доводить обґрунтованість висновку Л. Весіна, що для учнів ця праця була занадто об'ємна і складна [2].

У 1742 р. виходить перший російський шкільний підручник невідомого автора – «Краткое руководство к географии в пользу учащегося при гимназии юношества». Матеріали предмету було викладено і в «Краткой политической географии» (1745). Її створення пов'язано з підготовкою та виданням у 1737 р. «Атласа, сочиненного к пользе и употреблению юношества и всех читателей ведомостей и исторических книг». Саме для роботи з ним Академія наук, в особі академіка Х. Вінсгейма, підготувала «Краткую политическую географию».

Із середини XVIII ст. починається ломоносівський період розвитку географічної школи. У 1755 р. за його активної участі в Москві був відкритий університет. Кілька підручників географії підготували викладачі цього закладу, серед яких переважали носії ідей німецької школи державознавства, котрим характерне перевантаження фактичними відомостями, шаблонність і «сухий» виклад матеріалу. Перший російський підручник з географії країни, «Географическое методическое описание Российской Империи», в 1776 р. оприлюднив Х. Чеботарьов. Основну увагу він приділив розгляду адміністративних одиниць країни [3]. Хоча інформація подана досить просто, підручник перевантажений матеріалами, що мають енциклопедичний, описово-довідковий та адміністративно-номенклатурний характер.

У якісному поліпшенні та кількісному збільшенні засобів навчання велику роль відіграла створена в 1782 р. «Комиссия об учреждении народных училищ». Після проведення шкільної реформи в навчальному процесі більш активно стали використовувати підручники, карти, атласи, глобуси, видавалися лексикони (довідники). Так, у кінці XVIII ст. в освітньому просторі країни закріпилася шкільна географія зі своїми оригінальними засобами навчання.

У першій третині ХІХ ст. найбільшу кількість підручників з географії Росії підготував професор Санкт-Петербурзького педагогічного інституту, а згодом університету – Є. Зябловський. Уже у 1807 р. вийшли три його роботи: «Новейшее землеописание Российской империи», «Краткое землеописание Российского государства» та «Всеобщая география Российской империи» [7, с. 82]. У 1810 р. було оприлюднено «Землеописание Российской империи для всех состояний» в шести частинах. Аналіз його змісту свідчить про те, що автор не тільки збільшив кількість розглянутих об'єктів, але й доповнив характеристики описаних раніше [5].

Поряд із підручниками Є. Зябловського для повітових училищ був призначений підручник «Краткая всеобщая география» К. Арсеньева, який витримав 20 видань. Його основний зміст присвячено оглядам частин світу (крім Антарктиди) та окремих держав [1]. При розгляді Росії автор вперше запропонував її поділ на 10 просторів.

У середині ХІХ ст. з'являються підручники О. Ободовського, В. Соколовського, І. Шульгіна. У передмові до своєї роботи О. Ободовський виклав передові на той час погляди на викладання географії, а також започаткував основи краєзнавства. Підручники В. Соколовського і І. Шульгіна цікаві тим, що є першими спробами структурування навчальних книг з урахуванням ідей К. Ріттера [8].

Після роботи О. Ободовського вийшов не менш номенклатурний підручник К. Смирнова. Одночасно з ним використовувалися роботи інших авторів. Усі вони були переважно інформативні довідкового характеру.

Незважаючи на такий загальний стан, спостерігалися і позитивні зрушення. У другій половині ХІХ ст. закладаються основи методики викладання географії шляхом створення спеціальних керівництв для вчителів. Перше таке керівництво видає в 1864 р. Д. Семенов. У «Педагогических заметках», які були додатком до підручника «Отечественное», він сформулював ідею, яка визначає зміст батьківщинознавчого принципу у викладанні [6, с. 6]. Фактично Д. Семенов наблизився до створення навчально-методичного комплексу у складі програми, підручника, методичного посібника. Водночас поліпшилася якість і збільшилася різноманітність географічних атласів. Але стан викладання географії та її забезпечення засобами навчання залишався складним.

Ситуація почала змінюватися в кінці ХІХ ст., коли в результаті розвитку географічної науки, відкриття кафедр географії та підготовки кваліфікованих фахівців, була створена база для докорінної

зміни підручників як носіїв змісту географічної освіти. Основними засобами боротьби проти перевантаження фактичним матеріалом енциклопедичного та адміністративно-номенклатурного характеру стали науковість, системність, наочність, доступність і цікавість.

Видатним явищем у навчальній географічній літературі стали підручники Г. Іванова, О. Крубера і його співавторів. Вони відобразили досягнення географічної науки та методики викладання її шкільного курсу. У формування української національної школи найбільш вагомим був унесок С. Русової. Принциповою основою змісту навчально-виховного процесу в школах вона вважала рідну мову, національні свята та обряди, християнські цінності українського народу [8].

Публікується ряд методичних посібників, які розглядають основні проблеми шкільної географії. Їх авторами було доведено необхідність конструювання змісту географії на основі базових дидактичних принципів; виділено методи навчання географії; виявлено та схарактеризовано основні засоби навчання.

Великого поширення набувають хрестоматії, в яких підібрані описи й нариси про природу, населення та його господарську діяльність. Поліпшується якість стінних карт, географічних картин, друкуються альбоми з картинками і коментарями укладачів та науково-популярні роботи. Так, упродовж перших сімнадцяти років ХХ ст. шкільна географія була забезпечена досить повним набором засобів навчання, який набував ознак системи.

У перші роки радянської влади почалися пошуки у змісті освіти. Вони призвели до періоду невизначеності географії в навчальних планах. Незважаючи на це, у 1919 р. вийшла «Коротка географія України» В. Кістяківського, яка постійно доопрацьовувалася автором і витримала дев'ять видань. Значний унесок у розвиток шкільної географії та методики її викладання здійснив український географ і економіст К. Воблій. Він був автором підручника «Економічна географія УРСР» для профшкіл.

У кінці 1920-х рр. школи України перейшли на нову методику навчання. Це зумовило заміну стабільних підручників «робочими книгами». З географії подібні посібники написали А. Карпов, І. Старостин, В. Ерделі («Рабочая книжка по общему землеведению и физической географии», 1930 р.), К. Дубняк («География. Рабочая книжка для 5 года обучения», 1930 р.) та ін. [8]. Ці видання активізували пізнавальну діяльність учнів, але не були спрямовані на формування систематизованих знань з основ науки. Знизився рівень забезпечення та якість інших засобів навчання.

На початку 1930-х рр. експериментування у системі освіти було припинено, а відновлено на нових ідеологічних засадах. Упродовж наступних 20 років шкільна географія вже мала тверду наукову та методичну основи. Це знайшло відображення і в забезпеченні засобами навчання. Для всієї країни були створені стабільні підручники з уніфікованим, чітко регламентованим та ідеологічно перевіреним змістом. Вони використовувалися в шкільній практиці близько 20 років.

Більш високого рівня досягли методичні посібники. За змістом серед них позначилася диференціація на: загальнометодичні, присвячені методиці викладання декількох або одного шкільного курсу, і ті, що розглядали «наскрізні» аспекти навчання географії.

Різно зросла кількість та якість загальногеографічних і тематичних карт (настінних, у вигляді атласів та додатків до підручників). Друкувалися хрестоматії, довідники, науково-популярні видання. Таким чином шкільна географія була забезпечена системою засобів навчання, яка складалася з нормативно-програмних, навчальних, методичних і додаткових (підтримуючих) видань, а також різноманітних колекцій, моделей, діапозитивів, навчальних діафільмів і кінофільмів, приладів. Цілісність системи забезпечувалася змістом географічної освіти, відображеним в програмах і підручниках, побудованих на їх основі.

Із середини 1950-х рр. модернізація змісту освіти була пов'язана з розвантаженням програм і підручників від другорядного матеріалу. Зміни у шкільній географії відбувалися завдяки посиленню науковості з одночасним скороченням деяких розділів, зокрема про подорожі та відкриття.

Із середини 1960-х до початку 1990-х рр. використовувалися стабільні підручники нової хвилі. Частина їх авторів, зокрема М. Максимов, В. Коринська, В. Максаковський, залишалася протягом цього періоду. Це забезпечувало наступність змісту підручників. Разом з тим, автори постійно їх доповнювали, вдосконалювали, а зі зміною програми – переробляли. Підвищення науково-географічного рівня виявлялося в постійному зростанні значення фундаментальних знань; включенні нових теоретичних положень, понять і термінів; удосконаленні природного та економічного районування. Водночас збереглися традиції комплексних географічних характеристик, використання картографічного та краєзнавчого принципів, порівняльно-географічного підходу.

Підвищення методичного рівня виявлялося у використанні системного та проблемного підходів, в усе більшому наборі текстових і

позатекстових компонентів, прагненні до більш оптимального співвідношення між науковістю й доступністю, створенні системи питань і завдань різного рівня складності.

Цей період характеризується значними досягненнями в методиці викладання географії. Авторами підручників, методистами та досвідченими вчителями були створені численні посібники, зокрема з рекомендаціями щодо викладання окремих курсів географії. У загальнометодичних роботах було концептуально оформлено методологічні положення методики викладання географії. Це свідчить про прагнення вчених до цілісного розуміння цієї галузі знань як науки.

Для вивчення географії централізовано видавалися загальногеографічні та тематичні карти материків, регіонів, країн. На місцях склалися карти республік, країв та областей. У підготовці і виданні карт України й окремих областей брали участь науковці Інституту педагогіки, методисти деяких обласних інститутів удосконалення кваліфікації вчителів.

Для кожного класу друкувалися географічні атласи та набори контурних карт. У навчальному процесі активно використовуються глобуси, картини, макети, різноманітні колекції, гербарії, діапозитиви, навчальні кінофільми, прилади. Значного поширення набули хрестоматії, енциклопедії, довідники, серії науково-популярних видань. Розвиток методики викладання географії дозволив теоретично обґрунтувати створення і використання системи засобів навчання географії в складі засобів, що застосовуються як джерела знань, і засобів, що забезпечують операційну діяльність учнів [4].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Першими друкованими засобами навчання географії були карти та підручники, які почали використовуватися в першій половині XVIII ст. Значна увага приділялася атласам та глобусам, видавалися лексикони (довідники). У другій половині XIX ст. ці засоби навчання географії доповнилися спеціальними керівництвами для вчителів та хрестоматіями.

Якісно і кількісно змінюється набір засобів навчання в кінці XIX – на початку XX ст., коли публікуються підручники нового типу, методичні посібники, хрестоматії, географічні картини тощо. Складним був період 1920-х – початок 1930-х рр., коли пошуки у змісті освіти призвели до відміни стабільних підручників та погіршення забезпечення іншими засобами навчання.

Із середини 1930-х до середини 1950-х рр. шкільна географія забезпечується системою засобів навчання, яка складалася з нормативно-програмних, навчальних, методичних і додаткових (підтримую-

чих) видань, а також різноманітних колекцій, моделей, діапозитивів, навчальних діафільмів і кінофільмів, приладів. У наступний період створення і використання системи засобів навчання географії було теоретично обґрунтовано.

Створення та еволюція засобів навчання географії відбувалося під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. До перших відносяться суспільно-політичні процеси, які відбувалися у даний період в країні, до других – розвиток географії як науки, а також теорії та практики її викладання.

У подальших дослідженнях необхідно розглянути засоби навчання як один із компонентів педагогічної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арсеньев К. И. Краткая всеобщая география / К. И. Арсеньев. – СПб., 1831. – 342 с.
2. Весин Л. О. Исторический обзор учебников общей и русской географии, изданных со времен Петра Великого по 1876 г. (1710 – 1876) / Л. О. Весин. – СПб., 1877. – 447 с.
3. Географическое методическое описание Российской Империи / сост. Х. Чеботарев. – М. : Унив. тип., 1776. – 540 с.
4. Голов В. П. Средства обучения географии и условия их эффективного использования : Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. / В.П. Голов. – М. : Просвещение, 1987. – 222 с.
5. Зябловский Е. Ф. Землеописание Российской империи для всех состояний : в 6 частях / Е. Ф. Зябловский. – Ч. 1. – СПб., 1810. – 216 с.
6. Семенов Д. Д. Педагогические заметки для учителей : Прил. к книге «Отечественноеведение» / Д. Д. Семенов. – СПб., 1864. – 60 с.
7. Стадник О.Г. Внесок Є. Зябловського у підготовку підручників після освітньої реформи 1804 р. / О. Г. Стадник // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2013. – № 29. – С. 82 – 87.
8. Шоробура І. М. Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні (XIX – XX століття) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / І. М. Шоробура. – К., 2007. – 451 с.